

Human Development and Entrepreneurship; Study of the Sources of Freedom and Unfreedom in Achieving Entrepreneurship in Iran in the Last Two Decades

Iman Shabanzadeh *

Doctoral Student in Political Sociology and
Researcher of Islamic Parliament Research
Center, Tehran, Iran.

Esmail Aalizad

Assistant Professor of Sociology, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Introduction

In Iran, works that have examined the concept of human development have either focused mainly on the historical study of Iran's position in the global ranking of the Human Development Index or on a comparative study of the position of Iran and the countries of the region in the global Human Development Index. Accordingly, so far, no work in Iran has addressed the qualitative study of the concept of human development and the pivotal role of the existence of socio-economic opportunities and sources of freedom and agency in increasing the scope of citizens' capabilities in realizing it. Accordingly, the purpose of this research is to understand the lived experience of private sector entrepreneurs in facing the sources of freedom and unfreedom and benefiting from the opportunities and basic capabilities in the process of realizing entrepreneurial capability, in order to get closer to a deep understanding of the macro-status of the human development narrative in Iranian society in the form of a qualitative research.

Literature Review

In the 1970s, the human development literature became widespread in national and international policy and planning circles. The term first acquired its current meaning in the United Nations Human Development Program reports of the 1990s. In these reports, human development was defined as "the expansion of reasonable and valuable capabilities and opportunities that people can have." The Pakistani economist and planner Mahboobul Haq pioneered the writing of human development reports. Following Mahboobul Haq's research, Indian economist

* Corresponding Author: shabanzadehiman@gmail.com

How to Cite: Shabanzadeh, I; Aalizad, I. (2025). Human Development and Entrepreneurship; Freedoms and Unfreedoms in Achieving Entrepreneurship in Iran, 2002 to 2022, *Journal of Social Development and Welfare Planning*, 15(61), 1-38.

Amartya Sen developed theories about human development. The spirit of human development is reflected in two of Amartya Sen's famous theories, "development as capabilities" and "development as freedom." In his book "Goods and Capabilities," Sen claims that a developed society is one in which its people enjoy more positive freedoms. He refers to these freedoms as "capabilities." The continuity of Sen's human-centered views can be summarized as follows: he considers empowerment to be "a reflection of an individual's freedom to choose between different ways of life." In the field of entrepreneurship theories, the most prominent views belong to Joseph Schumpeter, Peter Drucker, and Israel Kirzner. In 1934, Schumpeter defined entrepreneurship as follows: "Every process in a company that leads to the creation of a new product, the creation of a new method, a new market, and new resources, we say that entrepreneurship has occurred." Contrary to the popular idea that entrepreneurship is an innate trait, Peter Drucker also believes that entrepreneurship can be learned and is a scientific discipline and can be learned like any other scientific discipline. On the other hand, according to Schumpeter's views, an entrepreneur is someone who has the motivation and ability to transform a new idea or initiative into a successful innovation.

Materials and Methods

The present study is a descriptive-exploratory study. In this regard, and given that the question of this research is a question arising from the conceptual framework of human development and theories related to entrepreneurship, and on the other hand, in the field, we are also seeking to understand the lived experience and understanding of the participants in the research about the status of realizing entrepreneurial capability in a local area and a limited period, this study is a qualitative study. Accordingly, and given the simultaneous presence of two descriptive and interpretive aspects in the present study, the research method will be content analysis, which will be followed through in-depth semi-structured interviews. Our target population in this study, among entrepreneurs active in government, cooperative, and private enterprises, will be limited to private sector entrepreneurs active in Tehran who are personally the founders and managers of the enterprise and have been in the process of establishing and expanding their entrepreneurial activity in Iran in the last two decades. The geographical scope of the selection of respondents was Tehran.

Results

Entrepreneurs have faced three categories of sources of freedom and unfreedom in the stage of "creation of ideas and desire for entrepreneurship": the first category is related to the "family" institution. "Family support" can strengthen or weaken the "creation of ideas and desire for entrepreneurship" in people interested in entrepreneurship in three ways: 1) economic values governing the family, 2) the

level of local and social ties of the family, and 3) emotional support. The second category was related to the "education institution" which shows its entrepreneurial function in the form of "educational and informational freedom" in three ways: 1) the possibility of accessing entrepreneurial experiences, 2) creativity-oriented education, and 3) technical and vocational education. The third category was related to "social norms and beliefs" around the respondents, which shows its entrepreneurial function in three ways: 1) social norms, 2) social values focused on work, and 3) the social dignity of entrepreneurs. In the second stage of "starting and creating a business", individuals generally faced a main category of sources of freedom and unfreedom, which is the source of "government and market". This resource shows its entrepreneurial function in three ways: 1) government economic policies: 2) domestic market dynamics, and 3) bureaucracy. The last reference for acquiring and developing entrepreneurial capability, which acted as a potential source of freedom and unfreedom in the path of realizing entrepreneurial capability among respondents and played a decisive role in the development of entrepreneurial capability in individuals in almost all three stages, was the element of "personality." The findings indicated the positive and constructive impact of three "psychological characteristics" on the path of realizing entrepreneurial capability: 1) acceptance of change and transformation, 2) ambition, and 3) hard work and perseverance.

Conclusion

Our findings, by examining the possibilities and refusals faced by these individuals in the three stages of idea creation and desire for entrepreneurship, starting and establishing a business, and finally continuing and expanding the business, indicate the influence of five main sources, including the family institution, the educational institution, social norms and beliefs, the government and the market, and the personality components of the entrepreneur, as the main sources of freedom and unfreedom faced by these individuals, from the stage of idea creation to the expansion of their business. These were obtained at three levels: basic themes (fifteen cases), organizing themes (five cases), and a comprehensive theme (one case) and in the form of a network of themes.

Keywords: Entrepreneurship, Human Development, Development, Freedom, Unfreedom, Functioning, Capability, Sources of Freedom

فصلنامه علمی برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی
دوره پانزدهم، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۳، ص ۴۹-۸۸
qjssd.atu.ac.ir
DOI: doi.org/10.22054/qjssd.2024.77540.2561

توسعه‌یافتگی انسانی و کارآفرینی: بررسی منابع آزادی و ناآزادی در تحقق قابلیت کارآفرینی در ایران در دو دهه اخیر

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی و پژوهشگر مرکز
پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، تهران، ایران.

ایمان شهبان‌زاده *

استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

اسماعیل عالی‌زاد

چکیده

هدف از انجام این پژوهش، شناخت تجربه زیسته کارآفرینان بخش خصوصی در مواجهه با منابع آزادی و ناآزادی و بهره‌مندی از فرصت‌ها و توانمندی‌های بنیادین اولیه در روند تحقق قابلیت کارآفرینی، در جهت نزدیک شدن به شناخت عمیق وضعیت کلان روایت توسعه‌یافتگی انسانی در جامعه ایران در قالب یک پژوهش کیفی است. بدین منظور ما برای پاسخ بدین پرسش که: کارآفرینان در جامعه ما در مسیر تبدیل قابلیت بالقوه کارآفرینی خود به بنگاه‌های کارآفرینی و کسب‌وکار از چه منابعی از آزادی و فرصت‌های اجتماعی بهره‌مندند و از چه ناآزادی‌ها و موانعی رنج می‌برند، از روش تحلیل مضمون و در قالب مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با کارآفرینان فعال در بنگاه‌های کوچک و متوسط فعال در شهر تهران، که فرایند تأسیس و گسترش فعالیت کارآفرینی آن‌ها در دو دهه اخیر در ایران بوده باشد، استفاده کردیم. یافته‌های پژوهش نشان داد که در ایران پنج مؤلفه اصلی در مسیر تبدیل قابلیت کارآفرینی به خلق بنگاه‌های کسب‌وکار نقش اساسی دارند، که عبارت‌اند از: نهاد خانواده، دولت و بازار، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، نهاد آموزش و ویژگی‌های شخصیتی فرد جویای کارآفرینی. هر کدام از این مؤلفه‌ها می‌توانند به نحوی بر قبض و بسط قابلیت بالقوه کارآفرینی در افراد جویای کارآفرینی مؤثر باشند. هرچند این پژوهش در مقام ارزیابی وضعیت توسعه‌یافتگی انسانی جامعه ایران نبوده است، اما تشریح وضعیت افراد جویای کارآفرینی، از دریچه بررسی وضعیت تحقق‌پذیری قابلیت‌های بالقوه شهروندی، نشان داد که شاخص‌های کمی گویای بهبود وضعیت توسعه انسانی در ایران معاصر، به تنهایی قادر به توضیح واقعیت عمیق لایه‌های زیرین جامعه نیستند. در نهایت یافته‌های پژوهش از خلال بررسی امکان‌ها و امتناع‌های پیش‌روی افراد کارآفرین در سه مرحله خلق ایده و میل به کارآفرینی، شروع و ایجاد کسب‌وکار، و در نهایت تداوم و گسترش کسب‌وکار، در قالب سه سطح، مضامین پایه (پانزده مورد)، مضامین سازمان دهنده (پنج مورد) و مضمون فراگیر (یک مورد) گزارش شده است.

واژه‌های کلیدی: کارآفرینی، توسعه انسانی، توسعه‌یافتگی، آزادی، ناآزادی، قابلیت، توانمندی، منابع آزادی.

بیان مسئله

از آغاز قرن نوزدهم و شکل گیری دیدگاه های اقتصاد سیاسی کلاسیک تا به امروز، در هر دوره زمانی و به فراخور شرایط سیاسی و اجتماعی آن دوران و انباشت تجربیات حاصل از تحقق تفکرات پیشین بشری، مفهوم «توسعه» و «توسعه یافتگی» معانی و مختصات متفاوتی به خود گرفته است. معانی ای که امروزه از توسعه یافتگی درک می کنیم مربوط به تفکر نوین توسعه، پس از تجربیات بشر بعد از دو جنگ جهانی است. در تفکر جدید توسعه، رشد و پیشرفت از افزایش صرف رشد اقتصادی و گرایش های سخت افزاری، به سمت الگوهای توانمندسازی شهروندان و رویکردهای «انسان محور» تغییر جهت یافت. رویکرد «توسعه انسانی» شناخته شده ترین رویکرد در الگوهای نوین توسعه یافتگی است. حدود سه دهه از نهادینه شدن این رویکرد به عنوان گفتمان بدیل، در مقابل رویکردهای ارتدکس در توسعه می گذرد.

مطرح شدن این رویکرد، پنداشت از توسعه و بهروزی انسانی^۱ را از تمرکز سنتی و صرف بر درآمد و مصرف، به سمت بسط آزادی ها و قابلیت های انسانی سوق داد. از دهه ۸۰ میلادی به بعد، نظریات آمارتیا سن^۲ و محبوب الحق^۳ در مورد مفاهیم «توانمندی» و «قابلیت»، فهم جدیدی از توسعه یافتگی را با تمرکز بر مفهوم مرکزی «ظرفیت»^۴ ارائه نمود. در این افق جدید، هدف توسعه، از انباشت کور ثروت به «توانمندسازی شهروندان جامعه» (پیترز، ۱۳۹۴: ۳۱) تغییر یافت.

بنابراین چرخش اصلی در پارادایم های توسعه ای، چرخش از دیدگاه مدیریت تقاضای کینزی^۵ به سمت رویکردهای مولدگرا^۶ بود (ازکیا و غفاری، ۱۳۹۷: ۲۳). ویژگی های گفتمان مولدگرایی در رویکرد توسعه انسانی انعکاس یافت و کانون توجه از

-
1. human wellbeing
 2. Amartya Sen
 3. Mahbub ul Haq
 4. capacitation
 5. Keynesian demand management
 6. Productivist approach

سمت تقاضا و بازار به سمت عوامل عرضه اجتماعی، یعنی شهروندان جامعه، در توسعه اقتصادی کشیده شد. از این منظر و با این تلقی جدید از توسعه، توسعه‌یافتگی را نه صرفاً در رشد ابزاری، مکانیکی و نهادی جامعه و نه صرفاً با شاخص‌هایی همچون درآمد، ثروت و حتی شاخص‌های ذهنی‌تری همچون شادی، نمی‌توان سنجید؛ بلکه معیار توسعه‌یافتگی یک جامعه را باید در میزان بهره‌مندی شهروندان آن جامعه از آزادی‌های مثبت^۱، توانمندی و امکان دست‌یابی به قابلیت‌های مطلوب، همراه با عاملیت در زندگی روزمره‌شان جستجو نمود.

به منظور سنجش وضعیت توسعه‌یافتگی انسانی در کشورها، برنامه توسعه سازمان ملل^۲ از سال ۱۹۹۰ تاکنون اقدام به انتشار گزارش‌هایی با عنوان «گزارش توسعه انسانی»^۳ نموده است. از نخستین گزارش که در آن «مفهوم و روش سنجش توسعه انسانی» معرفی گردید تا امروز، تلاش شده در هر گزارش جنبه‌های مختلفی از وضعیت توسعه‌انسانی در سطح جهانی، منطقه‌ای و ملی موردبحث قرار گیرد. از سال ۱۹۹۲ تاکنون حدود ۷۰۰ گزارش ملی توسعه انسانی در چهل کشور جهان تهیه شده است (مدنی، ۱۳۹۶).

در ایران تنها یک گزارش اختصاصی در سال ۷۸ در سازمان برنامه و بودجه تهیه و منتشر شده است. ساختار عمده این پژوهش‌ها ساختاری کمی است که توسعه انسانی را در سه مؤلفه اصلی «وضعیت درآمدی شهروندان»، «کیفیت نظام آموزشی» و «کیفیت نظام درمانی جامعه»، خلاصه نموده و در نهایت آن را با عددی گزارش می‌دهد. ناگفته پیداست که روح توسعه‌یافتگی انسانی یک اجتماع، همان‌طور که واضعان تئوریک آن هم تأکید نموده‌اند، روح سیالیت که به عدد درآوردن آن منجر به تقلیل ساحت چندجانبه و به‌شدت متکثر آن خواهد شد (Sen, 2013: 137-138).

آثاری که در ایران به بررسی توسعه انسانی پرداخته‌اند، یا عمدتاً به بررسی تاریخی جایگاه ایران در رتبه‌بندی جهانی شاخص توسعه‌انسانی توجه نموده‌اند و یا به بررسی

1. positive freedoms

2. UNDP

3. Human Development Report

تطبیقی جایگاه ایران و کشورهای منطقه در شاخص جهانی توسعه انسانی. بر این اساس، تاکنون در ایران اثری به بررسی کیفی مفهوم توسعه یافتگی انسانی و نقش محوری وجود فرصت‌های اجتماعی- اقتصادی و منابع آزادی و عاملیت، در افزایش دامنه توانمندی شهروندان در تحقق آن، نپرداخته است.

در این راستا و با توجه اینکه دورنمای اصلی این پژوهش، نزدیک شدن به شناخت وضعیت کلان روایت توسعه انسانی در جامعه ایران است، در جهت ارزیابی عمیق و کیفی وضعیت مؤلفه‌های توسعه یافتگی انسانی، به سراغ یک گروه خاص از شهروندان جامعه می‌رویم و تلاش می‌نماییم وضعیت پیگیری، تحقق و گسترش یک قابلیت مشخص شهروندی را، از افق نگاه آن‌ها و تجربه زیست شده‌شان بررسی کنیم. در این میان، از میان انبوه میدان‌های اجتماعی جامعه ایران، میدان این پژوهش به عرصه کارآفرینی و به قشر کارآفرین جامعه معطوف شده است.

دلیل انتخاب کارآفرینان در این پژوهش، به عنوان میانجی‌های نزدیک‌کننده ما به درک وضعیت کلان روایت توسعه انسانی در جامعه، تنها به این دلیل نیست که آن‌ها موتورهای اصلی رشد و عاملین بنیادی توسعه اقتصادی در جامعه هستند، بلکه به این دلیل حیاتی است که این گروه و تجربیات زیسته آن‌ها می‌تواند تیپ ایده‌آلی از وضعیت توانمندی، عاملیت و آزادی بهره‌مندی یا عدم بهره‌مندی از فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی برای تبدیل توانمندی‌های بالقوه شهروندی به قابلیت‌های عینی و مطلوب خود در زندگی روزمره‌شان باشد، قابلیت‌هایی که آن‌ها را در مسیر «خودتحقق بخشی فردی و اجتماعی» و پیگیری سبک زندگی موردعلاقه خود، قرار می‌دهد. بنابراین پرسش اساسی این پژوهش این خواهد بود که: کارآفرینان در جامعه ما در مسیر تبدیل قابلیت بالقوه کارآفرینی خود به بنگاه‌های کارآفرینی و کسب‌وکار از چه منابعی از آزادی و فرصت‌های اجتماعی بهره‌مندند و از چه ناآزادی‌ها و موانعی رنج می‌برند؟

پیشینه پژوهش

در ایران آثاری بسیار کمی به بررسی کیفی مفهوم توسعه‌انسانی پرداخته‌اند. این آثار عمدتاً به بررسی تاریخی جایگاه ایران در رتبه‌بندی جهانی شاخص توسعه انسانی و یا بررسی تطبیقی جایگاه ایران و سایر کشورها در این شاخص پرداخته‌اند. تنها کتابی که با موضوع توسعه انسانی در ایران نگاشته شده است، کتاب «وضعیت توسعه انسانی در ایران: آسیب‌پذیری و تاب‌آوری» (۱۳۹۶) است. در این پژوهش، سعید مدنی در قالب یک گزارش به بررسی روند توسعه انسانی در ایران و جهان می‌پردازد و در ادامه توصیفی از منابع تهدیدکننده توسعه انسانی، با تمرکز بر گزارش سال ۲۰۱۴ برنامه توسعه سازمان ملل، ارائه می‌دهد.

از سوی دیگر، صادقی و دیگران (۱۳۸۶) در پژوهشی به بررسی وضعیت پراکندگی شاخص توسعه انسانی (HDI) در استان‌های کشور پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که وضعیت توسعه انسانی در اکثر استان‌های کشور در دو دهه منتهی به زمان انجام پژوهش، بهبود یافته است. بررسی ابعاد توسعه انسانی نیز گویای این بود که مهم‌ترین عامل افزایش HDI در استان‌های کشور، بهبود وضعیت تحصیلی افراد و امکانات بهداشتی کشور بوده و عامل وضعیت درآمدی در برخی استان‌ها افزایش و در برخی کاهش داشته است. بر این اساس، تاکنون در ایران اثری به بررسی کیفی مفهوم توسعه‌یافتگی انسانی و نقش محوری فرصت‌های اجتماعی - اقتصادی و منابع آزادی و عاملیت، در افزایش دامنه توانمندی شهروندان در تحقق آن، نپرداخته است.

از طرف دیگر، پژوهش‌هایی که در زمینه کارآفرینی در ایران انجام گردیده‌اند، از یک سو عمدتاً به بررسی تأثیر مؤلفه‌های سیاستی، روان‌شناختی و آموزشی بر توسعه کارآفرینی و از سوی دیگر به بررسی نقش کارآفرینی بر رشد و توسعه اقتصادی، پرداخته‌اند.

تاکی و دیگران (۱۳۹۷) در زمینه چالش‌های پیش‌روی کارآفرینی، در پژوهشی اقدام به شناسایی شایستگی‌های بازدارنده بقای کسب‌وکارهای کوچک و متوسط در ایران

نموده‌اند. در این تحقیق محققان از خلال مصاحبه‌های روایت‌محور و مطالعه زندگینامه نمونه‌های کارآفرین خود، به شش مؤلفه نهایی به عنوان شایستگی‌های بازدارنده بقای کسب‌وکارها در ایران دست یافتند، که عبارت‌اند از: خود برتر بینی، سست‌عنصری، ضعف در تحلیل، بداخلاقی، ضعف در مهارت‌های کسب‌وکار، عدم رضایت از شغل و نداشتن تجربه کافی. در این پژوهش، محققان در نهایت بر عوامل فردی و روان‌شناختی به عنوان مهم‌ترین موانع پیش‌روی کارآفرینان تأکید کردند.

آراستی و غلامی (۱۳۸۹)، در پژوهش دیگری به شناسایی عوامل شکست کارآفرینان در ایران و تعیین میزان اهمیت هر یک از این عوامل، با مطالعه موردی تعداد ۲۰ نفر از کارآفرینان ناموفق با ابزار پرسش‌نامه پرداخته‌اند. بر اساس نتایج به‌دست آمده از این تحقیق، عوامل اصلی شکست کارآفرینان در ایران شامل سه عامل خارجی (جو اقتصادی نامناسب جامعه، قوانین و مقررات دولتی و تأمین نامناسب منابع مالی از راه سرمایه‌گذاران و بانک‌ها) و سه عامل داخلی (تغییر انگیزه‌ها، خستگی و دلسردی از کار، ارزیابی غیرواقعی طرح و عضویت نداشتن در شبکه‌ها و گروه‌های مرتبط با کسب‌وکار) ذکر شده‌اند.

اما در پژوهش حاضر مقوله کارآفرینی و قشر کارآفرین جامعه و تجربه زیسته آن‌ها در مسیر تبدیل پتانسیل‌های بالقوه خود به قابلیت‌های تحقق‌یافته و آزادی‌ها و ناآزادی‌هایی که در این مسیر تجربه کرده‌اند، دریچه‌ای است برای نزدیک شدن به شناخت دقیق‌تر وضعیت کلان روایت توسعه‌یافتگی انسانی و شهروندی در جامعه ایران.

در زمینه پیوند کارآفرینی و توسعه‌یافتگی انسانی و نگرستن به کارآفرینی از دریچه مؤلفه‌های توسعه‌یافتگی انسانی، پژوهش‌هایی در سطح جهان انجام شده است که به ذکر چند مورد از آن‌ها می‌پردازیم. این پژوهش‌ها الهام‌بخش ما برای انتخاب جمعیت هدف شایسته، به منظور روایت وضعیت توسعه‌یافتگی انسانی جامعه ایران نیز بوده‌اند. یکی از مهم‌ترین پژوهش‌ها در این زمینه کار مشترک توماس گریس^۱ و وین ناود^۲ با عنوان

1. Thomas Gries

2. Win Naude

«کارآفرینی و توسعه انسانی: کاربست رویکرد قابلیت»^۱ (۲۰۱۰) است که به سفارش دانشگاه سازمان ملل^۲ و موسسه جهانی مطالعات توسعه اقتصادی^۳ انجام گردیده است. در این پژوهش گریس و ناود ضمن تبیین ارتباط توسعه انسانی و کارآفرینی، کارآفرینی را یک پتانسیل بالقوه انسانی معرفی می‌کنند و با کاربست نظریه توانمندی سن، مدلی را ارائه می‌دهند که بیانگر عوامل اثرگذار بر مسیر تبدیل کارآفرینی بالقوه به یک قابلیت تحقق‌یافته و در نهایت بروز و بسط توانمندی شهروند کارآفرین است. علاوه بر این، آن‌ها اثبات می‌کنند که بر طبق دیدگاه‌های سن، کارآفرینی در صورتی که برای شهروند موردنظر ارزشمند تلقی نشود و شهروند در انتخاب آن عامل نبوده باشد، نمی‌توان آن را یک «قابلیت» محسوب نمود (Gries & Naudé, 2011).

پژوهش دیگری با عنوان «مفهوم کارآفرینی از دریچه رویکرد توسعه‌انسانی»^۴ در سال ۲۰۱۳ در دانشگاه رومانی انجام گردید. در این پژوهش کارآفرینی به عنوان یک سرمایه انسانی نگریسته می‌شود، قابلیتی که می‌تواند همراه با افزایش رشد اقتصادی، زمینه‌ساز هویت‌بخشی فردی و جمعی بوده و با گسترش روح نوآوری و خلاقیت در جامعه، در مسیر بهبود وضعیت توسعه‌یافتگی انسانی و افزایش سطح توانمندی شهروندان عمل نماید (Balaceanu & Apostol, 2013). پژوهش‌های دیگری که در زمینه کارآفرینی انجام شده‌اند عمدتاً به تأثیر عوامل دیگر همچون آموزش و سطح تحصیلات (Michelacci and Schivardi, 2015)، سیاست‌های دولت (Zhang and Cueto, 2015) و نقش جنسیت (Barbara and Catherine, 2014) در امکان شکوفایی این قابلیت پرداخته‌اند.

1. Entrepreneurship and human development: A Capability Approach

2. UNU

3. WIDER

4. The Concept of Entrepreneurship through Human Development Paradigm

چارچوب مفهومی

استفاده از اصطلاح «توسعه انسانی» نخستین بار برای توصیف بلوغ و تکامل زیستی افراد انسان در حوزه روان‌شناسی توسعه‌ای استفاده شده بود. نویسندگانی همچون دونالد وارویچ^۱ (۱۹۶۸)، که یک روان‌شناس اجتماعی است، پژوهش در باب محتوای ارزشی اصطلاح توسعه را زمانی آغاز نمودند که این اصطلاح به عنوان مقوله‌ای هنجاری در جوامع محلی و ملی به کار می‌رفت (Cowen & Shenton, 1996: 177). پس از او دنیس گولت^۲ پرسش پیرامون مفهوم توسعه‌انسانی را روشن و صریح نمود و چنین پرسید که «کدامین نوع از توسعه می‌تواند «انسان» را مورد ملاحظه قرار دهد؟» (Goulet, 1971: 239). او در کتاب انتخاب بیدادگر^۳ بیان نمود که «هدف از طرح مسئله توسعه انسانی، کشاندن مباحثات به ورای توسعه اقتصادی و اجتماعی، یعنی به فضای ارزش‌های اخلاقی است... اهداف نهایی توسعه آن چیزهایی هستند که فی‌نفسه وجود دارند؛ یعنی فراهم کردن فرصت‌هایی برای همه شهروندان که منجر به زندگی کامل انسانی شود» (Goulet, 1971: 32).

پس از انتشار آثار گولت در دهه ۱۹۷۰، ادبیات توسعه انسانی در چرخه سیاست و برنامه‌ریزی ملی و بین‌المللی شایع شد. این اصطلاح معنای امروزی خودش را نخست در گزارش‌های برنامه توسعه انسانی سازمان ملل^۴ در دهه ۱۹۹۰ به دست آورد. در این گزارش‌ها، توسعه انسانی به عنوان «گسترش یافتن توانمندی‌ها^۵ و فرصت‌های معقول و ارزشمندی که افراد می‌توانند داشته باشند» (UNDP, 1990) تعریف شده است. آغازگر نگارش گزارش‌های توسعه انسانی، اقتصاددان و برنامه‌ریز پاکستانی، محبوب

-
1. Donald Warwick
 2. Denis Goulet
 3. The Cruel Choice
 4. UNDP
 5. capability

الحق^۱ بود.^۲ محبوب الحق در کتاب پرده فقر^۳ (۱۹۷۶) شش نقد اساسی را متوجه رویکرد نیازهای اساسی، به عنوان رویکرد رقیب در برابر انگاره نوسازی، می‌کند.

محدودیت نخست این رویکرد از نظر وی این بود که، این دیدگاه به جای اینکه به این توجه کند که مردم چگونه می‌توانند زندگی نمایند، تنها به درآمدهای مادی افراد توجه می‌کند؛ دومین محدودیت این بود که این دیدگاه عمدتاً گرایش مادی‌گرایانه به توسعه دارد و از توجه به آرمان‌هایی نظیر آزادی، برابری، احترام، دموکراسی و آزادی بیان، غفلت می‌ورزد؛ سومین محدودیت و کاستی، داشتن گرایش فن‌ورزانه^۴ در جهت نوعی تخصص‌گرایی در تصمیم‌سازی است که به گونه‌ای متمرکز، صرفاً مزیت‌ها و اولویت‌ها را مشخص می‌ساخت و دانش‌ها و ارزش‌های حاشیه‌ای را کنار می‌گذارد.

چهارمین محدودیت، کاستن از تنوع‌های ارزشی و القای اولویت‌ها و مزیت‌های معیار و یکسان، به‌طور یک‌جانبه و اقتدارگرایانه بود. پنجمین محدودیت، رویکرد سلبی دیدگاه‌های پیشین توسعه‌ای بود، بدین معنا که این دیدگاه‌ها عمدتاً روی این مسئله متمرکز می‌کردند که «مردم فاقد چه چیزهایی هستند»، به جای آن که روی دارایی‌ها و توانمندی‌های ایشان متمرکز شوند. ششمین محدودیت این دیدگاه‌ها نیز این بود که ادبیات آن‌ها به‌طور یک‌سویه روی مسئله فقر متمرکز شده و چشم‌اندازی وسیع، که الهام‌بخش و راهنما باشد، ندارد (Haq, 1976: 76-79).

مبنای نظری کار محبوب‌الحق عبارت بود از رهیافت توانمندی^۵ و یک انسان‌گرایی بسط یافته^۶ که به یک تحلیل سیاسی ساخت‌یافته، فراتر از دغدغه‌های رفاه انسانی، منتج

1. Mahbub ul Haq

۲- الحق زمانی که سرپرست کمیسیون برنامه‌ریزی پاکستان در دهه ۱۹۶۰ بود، نقش برجسته‌ای در برنامه رشد و صنعتی شدن پاکستان داشت. او در آن مقطع زمانی، مشاهده نمود که علی‌رغم رشد اقتصادی ۶ تا ۷ درصدی پاکستان در دهه ۶۰، ابعادی از مصادیق رفاه و بهروزی انسانی محقق نشدند؛ سرانجام تنش‌های اجتماعی در پاکستان موجب ازم‌پاشیدگی جامعه پاکستان در سال ۱۹۷۱ شدند و رشد اقتصادی دهه آینده را نیز مختل نمودند.

3. The Poverty Curtain: Choices for the Third World

4. technocratic

5. capability approach

6. Broader humanism

گردید. مفهوم «توانمندی انسان» در مقایسه با مفهوم «مجموعه امکانات مصرف»، در رویکرد نیازهای اساسی، علیرغم تفاوت‌های ظاهری، تفاوت‌های عمیقی با یکدیگر دارند. «بدیل‌ها در یک مجموعه از توانمندی‌ها، لزوماً دسته‌هایی از کالاهای مصرفی نیستند بلکه در عوض، می‌توانند مجموعه‌ای از الگوهای زندگی یا دسته‌هایی از قابلیت‌ها باشند... در نتیجه این چشم‌انداز وسیع‌تر است و اموری بسیار گسترده‌تر از کالاهای مصرفی را تحت پوشش قرار می‌دهد (Haq, 1996: 112-118).

محبوب الحق «توسعه انسانی» را در یک جمله چنین خلاصه نمود: «توسعه انسانی یعنی توسعه برای، به وسیله و از مردم» (Haq, 1996: 301)؛ بدین ترتیب، توسعه انسانی باید مردم‌محور^۱ باشد، به جای آن که «گروه‌مبنا» یا برآمده از تحلیلی انتزاعی باشد. اقتصاددان هندی، آمارتیا سن^۲ (۱۹۳۳)، در دنباله پژوهش‌های محبوب الحق به طرح نظریاتی پیرامون توسعه انسانی پرداخت. روح توسعه انسانی در دو نظریه مشهور آمارتیا سن، «توسعه به‌مثابه بسط توانمندی‌ها»^۳ و «توسعه به‌مثابه آزادی»^۴ تجلی می‌کند. وی ابتدا در رویکرد توانمندی^۵ انتقادات زیادی را متوجه نظریه‌پردازان اقتصاد رفاه می‌کند، که در اوایل دهه ۸۰ معتقد بودند توسعه‌یافتگی انسانی را می‌توان در شاخص‌هایی چون درآمد ملی، ثروت و مطلوبیت^۶ (که اغلب با شاخص‌های ذهنی چون شادی سنجیده می‌شود)، انعکاس داد (پیترز، ۱۳۹۴).

سن در کتاب «کالاهای و توانمندی‌ها»^۷ (۱۹۸۵)، ادعا می‌کند که جامعه توسعه‌یافته، جامعه‌ای است که مردمانش از آزادی‌های مثبت بیشتری برخوردار باشند. وی از این آزادی‌ها تحت عنوان «توانمندی» یاد می‌کند (Sen, 1985). مفاهیم مرکزی و اصلی در

-
1. people-centered
 2. Amartya Sen
 3. Development as capability expansion
 4. Development as Freedom
 5. CA
 6. utility
 7. Commodities and Capabilities

رویکرد توانمندی شامل «توانمندی»، «قابلیت^۱»، «قابلیت محقق شده^۲»، و «عاملیت^۳» هستند، که به تعریفشان می‌پردازیم.

توانمندی اشاره به «توانایی یک فرد برای دستیابی به یک قابلیت معین» (Sen, 1985: 23) دارد. قابلیت‌ها نیز «وضعیت‌ها و فعالیت‌های ارزشمندی هستند که بهزیستی و رفاه مردمان یک جامعه را می‌سازند» (Sen, 1985: 28). از این‌رو، «توانمندی‌ها چیزهایی هستند که افراد آزادند تا انجام دهند و قابلیت‌های محقق شده، آن دسته از قابلیت‌هایی را شامل می‌شوند که فرد (از روی «عاملیت») آن‌ها را برگزیده و محدودۀ کنش او را تعیین می‌کند» (Anand & Sen, 2000: 128). بنابراین بسط توانمندی‌های مردم به معنای توسعه «فرصت‌های مثبت»^۴ یا «آزادی‌های حقیقی»^۵ آن‌ها نسبت به قابلیت‌هاست. قابلیت‌ها می‌توانند (بدون آنکه آزاردهنده یا خسته‌کننده باشند) شامل کارکردن، سواد داشتن، سالم بودن، بخشی از یک جامعه بودن، مورداحترام بودن و بسیاری از وضعیت‌های مطلوب سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دیگر را- که می‌توانند بر حسب فرهنگ، جغرافیا و شرایط اجتماعی متفاوت باشند- شامل شوند.

بنابراین ماهیت نظریه توانمندی گسترش آزادی افراد برای انتخاب بین قابلیت‌های متفاوت است. قابلیت‌هایی که افراد خودشان ارزش بیشتری برای آن‌ها قائل هستند. سپس این قابلیت‌های انتخاب‌شده، و غیراجباری، می‌توانند تبدیل به قابلیت‌های تحقق‌یافته^۶ شوند. سن در ادامه دیدگاه‌های انقلابی خود، در کتاب «توسعه به مثابه آزادی» (۱۹۹۹) ضمن اذعان این نکته که، منابع آزادی و ناآزادی^۷ در هر جامعه‌ای بسته به مختصات اجتماعی و سیاسی آن می‌تواند متفاوت باشد، چارچوب و دسته‌بندی سیالی از آزادی‌هایی که برای هر

-
1. functioning
 2. achieved function
 3. agency
 4. positive choices
 5. real freedoms
 6. achieved functionings
 7. unfreedom

توسعه یافتگی انسانی و کارآفرینی: بررسی منابع...، شعبانزاده و عالی زاد | ۶۳

شهروند در مسیر تبدیل قابلیت‌های بالقوه خود به قابلیت‌های حقیقی و افزایش دامنه توانمندی او لازم است، را ارائه می‌دهد.

سن منابع آزادی را به پنج دسته تقسیم می‌کند: یک) آزادی‌های سیاسی^۱ یا همان حقوق مدنی شهروندان همچون مشارکت سیاسی و حق آزادی بیان؛ ب) تسهیلات اقتصادی^۲، همچون بهره‌مندی از منابع کافی و فرصت‌های عادلانه تولید، مصرف و مبادله؛ ج) فرصت‌های اجتماعی^۳، همچون بهره‌مندی از آموزش برابر، عادلانه و نظام بهداشتی رایگان؛ د) تضمین‌های شفافیت^۴ که در مؤلفه‌هایی همچون اعتماد اجتماعی و پذیرش اجتماعی بروز می‌کند و ه) امنیت محافظتی^۵ همچون تأمین امنیت فیزیکی شهروندان و حمایت دولت از اقشار محروم و آسیب‌پذیر جامعه.

در واقع سن در نظریه دوم خود از امکان‌های تحقق قابلیت‌های انسانی در یک جامعه بحث می‌نماید و جامعه‌ای را توسعه‌یافته تلقی می‌کند که آزادی‌های لازم برای شهروندان خود به منظور «خودتحقق بخشی انسانی» و دنبال کردن قابلیت‌های موردنظر خود، که «می‌توان آن‌ها را از ساده‌ترین «بودن‌ها»^۶ همچون سیر بودن و امنیت داشتن تا متعالی‌ترین «عمل‌ها»^۷ همچون مشارکت سیاسی و ابراز آزادانه عقیده، دسته‌بندی کرد» (Sen, 2006: 23)، فراهم آورد.

پیوستگی نظرات انسان‌محور سن را می‌توان این‌گونه جمع‌بندی کرد که وی توانمندی را «انعکاس آزادی یک فرد در انتخاب بین شیوه‌های متفاوت زندگی» (Sen, 1999: 137) می‌داند. اینگلهارت^۸ در پیوستگی با نظریات سن و محبوب‌الحق تلاش کرد قطعه‌ای دیگر از پازل توسعه انسانی را در کنار دیگر دیدگاه‌ها قرار دهد. دستاورد وی در

-
1. political freedoms
 2. economic facilities
 3. social opportunities
 4. transparency guarantees
 5. protective security
 6. beings
 7. doings
 8. Inglehart

ارتقا و بسط مفهوم توسعه انسانی آن بود که علاوه بر منابع اقتصادی و اجتماعی و حقوق مدنی و سیاسی، باید ارزش‌ها را نیز مدنظر قرارداد، زیرا ارزش‌ها می‌توانند با وجود منابع گسترده، دامنه انتخاب را محدود کنند (اینگلهارت، ۱۳۸۹: ۳۷۵-۳۷۳).

در حوزه نظریات مربوط به کارآفرینی، برجسته‌ترین دیدگاه‌ها متعلق به «ژوزف شومپتر»، «پیتر دراگر» و «ایزرائیل کیرزner»^۱ است. شومپتر^۲، اقتصاددان آلمانی و پدر کارآفرینی جهان، در سال ۱۹۳۴ کارآفرینی را این‌گونه تعریف نمود: «هر فرایندی در شرکت که منجر به خلق کالای جدید، ایجاد روش جدید، بازار جدید و منابع جدید شود، می‌گوئیم کارآفرینی رخ داده است» (Baumol, 1968: 27). پیتر دراگر نیز برخلاف این انگاره معروف که کارآفرینی را یک صفت ذاتی می‌داند، معتقد است که «کارآفرینی قابل یادگیری است... کارآفرینی جادو نیست. اسرارآمیز نیست. چیزی نیست که توسط ژن‌ها صورت پذیرد. یک رشته علمی است و مانند هر رشته علمی دیگری قابل یادگیری است» (Drucker, 2008: 44).

بر طبق دیدگاه‌های شومپتر، کارآفرین کسی است که «انگیزه و توانایی تبدیل یک ایده یا ابتکار^۳ جدید را به یک نوآوری موفق داشته باشد» (Schumpeter, 1946: 6). وی بر این باور است که کارآفرینی از خصیصه‌ای بهره می‌برد که او از آن تحت عنوان «طغیان تخریب سازنده»^۴ یاد می‌کند. در واقع او بر این باور است که کارآفرینان با جایگزین کردن یک بخش نازل‌تر از لحاظ نوآوری و بهره‌وری، با یک بخش خلاقانه‌تر و پرحاصل‌تر، زمینه پویایی دینامیسم‌های صنعتی و رشد اقتصادی بلندمدت را فراهم می‌کنند (Hebert & Link, 1968: 39-40).

-
1. Israel Kirzner
 2. Josep Schumpeter
 3. invention
 4. the gale of creative destruction

از دید کیرزنر، بهره‌مندی از فرصت‌های کارآفرینی^۱ مستلزم بهره‌مندی از چند عنصر است: (۱) طراحی یک پلان کسب‌وکار، (۲) بهره‌گیری از منابع انسانی، (۳) بهره‌گیری از منابع مادی و مالی، (۴) فراهم آوردن مدیریت و رهبری، (۵) مسئول بودن در قبال مخاطرات یا چالش‌های احتمالی و (۶) ریسک‌پذیری (Drucker, 1985: 11-12). وی در ادامه فرصت‌های کلی کارآفرینی در جامعه را به سه دسته تقسیم می‌کند: الف) فرصت‌های اشغال‌شده^۲، که پیشاپیش توسط شهروندانی به کار گرفته‌شده و تبدیل به بنگاه‌های کسب‌وکار شده‌اند؛ ب) فرصت‌های اشغال نشده یا به اصطلاح باز^۳، که از آن‌ها تحت عنوان فرصت‌های مثبت یا در دسترس یاد می‌شود و ج) فرصت‌های بیهوده یا غیرمفید^۴، که به‌واقع فرصت‌هایی باز و در دسترس‌اند، اما برای شهروندی که به دنبال کارآفرینی است، ارزشمند تلقی نمی‌شود (Baumol, 1968: 30-32).

روی‌آوری شهروندان به این فرصت‌های کارآفرینی عموماً از سر اجبار و اضطراب بوده و زمانی اتفاق می‌افتد که هیچ فرصت جایگزینی برای امرار معاش در بازار کار جامعه برای شهروند وجود نداشته باشد. در این صورت کارآفرینی دیگر قابلیت^۵ محسوب نمی‌شود، زیرا شهروند در گزینش این فرصت از عاملیت^۶ برخوردار نبوده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر مطالعه‌ای توصیفی-اکتشافی است. در همین راستا و با توجه به اینکه پرسش این تحقیق، پرسشی برآمده از چارچوب مفهومی توسعه‌یافتگی انسانی و نظریات مرتبط با کارآفرینی است و از طرفی در میدان نیز به دنبال شناخت تجربه زیسته و درک مشارکت‌کنندگان در پژوهش از وضعیت تحقق قابلیت کارآفرینی در قلمرو محلی و بازه

-
1. Entrepreneurial Opportunities
 2. taken opportunities
 3. open opportunities
 4. idle opportunities
 5. functioning
 6. agency

زمانی محدود هستیم، این پژوهش یک مطالعه کیفی است.

بر این اساس، و با توجه به حضور توأمان دو وجه توصیفی و تفسیری در تحقیق حاضر، روش پژوهش، تحلیل مضمون^۱ خواهد بود که از طریق مصاحبه عمیق نیمه ساختاریافته دنبال می‌شود. فرآیند پیش‌آزمون کسب داده‌های میدانی از خلال مصاحبه با مشاورین کسب‌وکار «دفتر توسعه کارآفرینی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی» و «اساتید کارآفرینی دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران» آغاز گردید. این افراد اکثراً یا خود تجربه ایجاد استارت‌آپ‌ها را داشته و یا با کارآفرینان و تجارب و چالش‌های آن‌ها تماس‌های بلندمدت داشته‌اند. بعد از کسب اطلاعات اولیه لازم و آشنا شدن نسبی با فضای کسب‌وکار در تهران در سالیان اخیر و آشنایی با محورهای اصلی امکان‌ها و امتناع‌های پیش‌روی کارآفرینان، فرآیند اصلی گردآوری داده‌های میدانی پژوهش شروع گردید.

جمعیت هدف ما در این پژوهش از میان کارآفرینان فعال در بنگاه‌های دولتی، تعاونی و خصوصی، تنها محدود به کارآفرینان بخش خصوصی فعال در تهران خواهد بود که خود شخصاً مؤسس و گرداننده بنگاه بوده و فرایند تأسیس و گسترش فعالیت کارآفرینی آن‌ها در دو دهه اخیر در ایران بوده باشد. قلمرو جغرافیایی گزینش پاسخ‌گویان شهر تهران بود.

در همین راستا ۱۰ مورد از کارآفرین‌ها در بخش تولید، سه مورد در حوزه بازرگانی و شش مورد هم در بخش خدمات فعالیت داشتند. فرآیند مصاحبه‌ها بدین گونه بود که بعد از کسب اطمینان از اینکه پاسخ‌گویان مختصات لازم پژوهش را دارا هستند، اطلاعات اولیه و کلی در مورد هدف پژوهش، با ادبیاتی سهل‌الوصول، به آن‌ها ارائه می‌گردید. در ادامه از پاسخ‌گویان خواسته شد که در سه مرحله در مورد فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌روی خود در انواع فضاها، اجتماعی پیرامونشان، توضیح دهند. بدین صورت که در مرحله نخست، پرسش‌های ما پیرامون «موانع و فرصت‌های پیش‌روی پاسخ‌گویان در مرحله آغاز میل و عزم آن‌ها به کارآفرینی» مطرح شد.

در مرحله دوم، مصاحبه‌ها به سمت پرسش‌هایی پیرامون «چالش‌های زیست شده کارآفرینان در شروع کسب‌وکار» سوق داده شد و در مرحله آخر به «موانع و امکانات لازم

1. Thematic Analysis

برای گسترش بنگاه و توسعه آن» پرداختیم. در نهایت مضامین مستخرج از خلال روند سه مرحله‌ای مصاحبه با پاسخ‌گویان، در سه سطح مضامین «پایه»، مضامین «سازمان‌دهنده» و مضمون «فراگیر»، در قالب «شبکه مضامین» ارائه شده است. شایان ذکر است که مضامین استخراج شده در روش تحلیل مضمون، از لحاظ جایگاه قرارگیری در شبکه مضامین به سه دسته پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر تقسیم می‌شوند. مضمون پایه^۱، مبین نکته مهمی در متن است و با ترکیب آن‌ها، مضامین سازمان‌دهنده ایجاد می‌شود. مضمون سازمان‌دهنده^۲، واسطه مضامین فراگیر و پایه شبکه است و مضمون فراگیر^۳ در کانون شبکه مضامین^۴ قرار می‌گیرد (Boyatzis, 1998: 62). مشخصات مشارکت‌کنندگان در این پژوهش در قالب جدول (۱) ارائه شده است.

به منظور بررسی اعتبار یافته‌های پژوهش، از دو روش «کنترل توسط اعضا» و «استفاده از نخبگان» استفاده شده است. به این صورت که پس از پایان هر سه مرحله مصاحبه با پاسخگویان و انجام کدگذاری‌های اولیه، استنباط تحلیلی پژوهشگران با پاسخگویان در میان گذاشته شد تا صحت برداشت‌ها توسط آنان چک شده و از واکنش‌های آنان در مرحله گزارش یافته‌ها و کدگذاری محوری استفاده گردد. پس از پایان کدگذاری محوری نیز نتایج کلی پژوهش با جمعی از اساتید دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران مورد بررسی و بازبینی قرار گرفت.

جدول ۱- مشخصات مشارکت‌کنندگان در پژوهش

شماره	سن	جنسیت	تحصیلات	نوع بنگاه	نوع فعالیت	تعداد کارکنان	مدت فعالیت بنگاه
۱	۴۴	مرد	زیر دیپلم	تولیدی	تولیدکننده سیمان	۲۲	۱۷ سال
۲	۴۵	زن	لیسانس علوم آزمایشگاهی	تولیدی	تولیدی پوشاک	۴	۷ سال
۳	۴۲	مرد	دیپلم فنی و	تولیدی	شرکت تولید دام	۱۷	۱۲ سال

-
1. basic theme
 2. organizing theme
 3. comprehensive theme
 4. Theme Network

		حرفه‌ای	و طيور				
۴	۲۹	مرد	فوق‌لیسانس آی تی	خدمات	استارت آپ اینترنتی	۱	۲ سال
۵	۵۸	مرد	بازنشسته اداره مخابرات	تولیدی	پرورش بلدرچین	۷	۲,۵ سال
۶	۵۸	مرد	دیپلم فنی و بازنشسته شهرداری	تولیدی	پرورش ماهی	۵	۴ سال
۷	۳۸	مرد	دیپلم برق	تولیدی	کابینت سازی	۸	۷ سال
۸	۴۳	مرد	لیسانس معماری	خدمات	تراشکاری	۵	۳,۵ سال
۹	۳۷	زن	زیر دیپلم	خدمات	خدمات نظافتی	۱۰	۳ سال
۱۰	۴۳	مرد	لیسانس کامپیوتر	بازرگانی	پخش مواد غذایی	۷	۵ سال
۱۱	۱۷	زن	در حال تحصیل	تولیدی	طراحی	۲	۲
۱۲	۳۳	زن	زیر دیپلم	تولیدی	کارگاه خیاطی	۶	۲,۵ سال
۱۳	۳۲	مرد	زیر دیپلم	خدمات	پیمانکاری ساختمان	۱۳	۵
۱۴	۳۱ و ۳۳ ساله	مرد	لیسانس کامپیوتر	خدمات	استارت آپ اینترنتی	۲۷	۳ سال
۱۵	۵۳	مرد	دیپلم حسابداری و بازنشسته اداره راه	بازرگانی	پخش لبنیات	۳	۴ سال
۱۶	۴۱	مرد	زیر دیپلم	تولیدی	تولیدی پوشاک	۶	۵ سال
۱۷	۴۶	مرد	فوق‌دیپلم حسابداری	بازرگانی	پخش ابزار ساختمانی	۳	۱۳ سال
۱۸	۳۸	مرد	لیسانس مکانیک	تولیدی	پرورش شترمرغ	۶	۵ سال
۱۹	۳۹	مرد	فوق‌لیسانس زبان	خدمات	آموزشگاه زبان	۸	۸ سال

یافته‌های پژوهش

به منظور شناخت منابع بنیادین آزادی و ناآزادی پیش‌روی کارآفرینان در مسیر تحقق و گسترش کارآفرینی و در نهایت دستیابی به مضامین پایه و سازمان‌دهنده، روند استخراج داده‌ها و پرسش‌های هر مصاحبه، به سه مرحله تقسیم گردید: یک) مرحله خلق ایده و میل به کارآفرینی، دو) مرحله شروع و ایجاد کسب‌وکار و سه) مرحله تداوم و گسترش کسب‌وکار. در هر مرحله و در خلال بررسی تجربه زیسته کارآفرینان، مضامین پایه و

توسعه یافتگی انسانی و کارآفرینی: بررسی منابع...، شعبانزاده و عالیزاد | ۶۹

یافته‌های پشتیبان آن‌ها ارائه شده است. مضامین پایه در گزارش یافته‌های این پژوهش، به تدریج و بدون اشاره مستقیم، ارائه می‌شوند. در نهایت مضامین تلخیص شده، در قالب یک شبکه واحد مضامین، در بخش نتیجه‌گیری ارائه و تحلیل خواهد شد.

مرحله اول: خلق ایده و میل به کارآفرینی

اکثر کارآفرینانی که در این پژوهش شرکت کرده بودند (۱۴ مورد)، از سال‌های پایانی تحصیل و بلافاصله پس از فراغت از تحصیل، به عنوان زمان شروع ایده پردازی و علاقه به کارآفرینی و ایجاد کسب‌وکار مستقل، یاد نمودند. در این برهه، این افراد با منابعی از آزادی و ناآزادی و فرصت‌ها و چالش‌هایی برای دنبال کردن کسب‌وکار مورد علاقه خود روبه‌رو بودند که در ادامه آن‌ها را، حسب فراوانی یافته‌های پشتیبان در هر مرحله و اهمیت نظری آن‌ها دسته‌بندی می‌نماییم.

خانواده به مثابه اولین مرجع قبض و بسط قابلیت کارآفرینی

نهاد خانواده چندین کارکرد مهم در مسیر زندگی کارآفرینان، در قالب منبع ایجاد فرصت و توانمندی و یا بالعکس ایجاد مانع در روند بروز قابلیت کارآفرینی، و به خصوص در مراحل اولیه تولید ایده و تقویت میل به کارآفرینی، داشته است. برخی از آنان ایده اولیه کسب‌وکار آینده خود را از مشاغل پدر یا یکی از اعضای خانواده خود الهام گرفته بودند. به عنوان مثال:

«بابام تو کار خودش اوستایی بود. کارگاه چوب‌بری داشت و ده تا نون خور.

منم تابستونا پیشش کار می‌کردم».

همین پیشینه خانوادگی باعث آشنایی هرچه بیشتر علاقمندان به کارآفرینی با شرایط بازار و نیازهای جامعه در حوزه کسب‌وکار مربوطه می‌گردد. به عنوان نمونه:

«تو اون دوران همش به این فکر می‌کردم که چرا پدرم و خواهر و برادرام باید تو خونه‌های مردم جدا جدا کارهای نظافت و نگهداری و اسباب‌کشی رو انجام بدن. ما میتونستیم یه تیم باشیم و باهم کنتراته کار کنیم»^۱.

پنج مورد از پاسخ‌گویان ما تجربه زندگی کارمندی را داشتند و غالباً گزینش زندگی کارمندی را نتیجه باورهای غلطی که در ابتدای انتخاب پیشه کارمندی توسط اعضای خانواده به آن‌ها القا شده بود، می‌دانستند. این افراد معتقد بودند که «زندگی پر از ثبات کارمندی» علاوه بر اینکه از بعد مادی، پاسخ‌گوی نیازهای مصرفی آن‌ها در زیست شخصی‌شان نیست، بسیاری از آرزوها و خلاقیت‌های آن‌ها را نیز سرکوب کرده است. به‌عنوان مثال:

«من سی سال واسه اداره‌مون کار کردم. بابام که فوت کرد گفتن تو میتونی بیای جاش. من دوست داشتم درس بخونم و مهندسشم. ریاضی‌م حرف نداشت. مامانم و عموهام گفتن میخوای درس بخونی که چی بشه؟! ... من فکر می‌کردم میتونم هم برم سرکار و هم درس بخونم... ولی یه خرده پول که دستم اومد خر شدم و زن گرفتم و خدا حافظ معماری!... تهش فک می‌کنی با چقدر حقوق بازنشست شدم؟! ... نمیتونستم به این راحتی پیام بیرون. دو تا دختر کوچیک داشتم. هیچ سرمایه‌ای هم نداشتم اون موقع»^۲.

تبلیغ و تشویق زندگی کارمندی و دعوت به دوری از ابهام و ریسک‌پذیری، برای بسیاری از پاسخگویان ما در مرحله اول (عزم به کارآفرینی) فشار زیادی ایجاد نموده بود و بعضاً آن‌ها را از مسیر تصمیم اولیه خود منحرف ساخته بود. در نقطه مقابل، پاسخ‌گوییانی که فعالیت و تصمیم اقتصادی آن‌ها توسط «ارزش‌های اقتصادی حاکم بر خانواده» حمایت می‌شد، عملاً فرصت‌های بیشتری فراروی خود دیدند و در هنگام روبه‌رو شدن با شکست و عدم سودآوری، با «پشتیبانی عاطفی» آن‌ها روبه‌رو شدند. به‌عنوان مثال:

۱- ۳۷ ساله، زن، مؤسس بنگاه خدمات نظافتی

۲- ۵۸ ساله، پرورش‌دهنده ماهی

«من سه بار کل طیوری که خریده بودم مریض شدن و مردن ولی خدا روشکر هیچ وقت زنم و به خصوص مادرم پشتمو خالی نکردن. مادرم همش بهم می گفت پسرم هیچ کس یه شبه پولدار نشده، اگرم شده پولش خیر و برکت نداشته. کم کم دست از بلندپروازی برداشتم و سعی کردم از مقیاس کوچیک شروع کنم تا بتونم از پیش بریام»^۱.

یکی دیگر از کارکردهایی که خانواده در این مرحله برای کارآفرینان منتخب پژوهش ایفا نموده بود، این بود که خانواده و سرمایه اجتماعی اعضای آن (به خصوص پدر خانواده) توانسته بود به عنوان نقطه شروع ارتباطات و پیوندهای محلی و اجتماعی فرد کارآفرین عمل نماید. به عنوان نمونه:

«پدرم تو قزوین گاوداری سنتی داشت. پدر بزرگم از خانهای قدیم اون منطقه بود. بعد فوت پدرم داداشم گفت من حوصله گاوداری ندارم و زد تو کار بیزینس، ولی من با اینکه کارمند اداره راه بودم، از همون امکانات پدرم استفاده کردم و سعی کردم مکانیزه اش کنم... خدا روشکر ما هیچ وقت مشکل فروش و بازار نداشتیم، دلالا ما رو از قدیم می شناختن و تا زمانی که تو قزوین بودم کل قزوینو پوشش می دادیم»^۲.

در بسیاری از موارد عدم وجود چنین سرمایه اجتماعی باعث سردرگمی و یاس کارآفرینان در بداهه راه شده بود. به عنوان نمونه:

«هیچ کس تو خانواده ما چیزی از مرغ و طیور سرش نمی شد. نمیدونستم از کجا شروع کنم. مشکل فقط نداشتن سرمایه هم نبود واقعاً نمیدونستم از کجا باید شروع کرد. اون موقع هم که مثل الان نبود که اینترنت باشه. تازه ما اصلاً کامپیوتر نداشتیم»^۳.

۱- ۴۲ ساله، مؤسس شرکت دام و طیور

۲- ۵۳ ساله، پخش لبنیات

۳- ۵۸ ساله، پرورش دهنده بلدرچین

نظام آموزشی به منزله دومین مرجع قبض و بسط قابلیت کارآفرینی

کیفیت نظام آموزشی در پرورش قابلیت کارآفرینی، به خصوص در مرحله نخست (مرحله ایده پردازی و شروع کسب‌وکار)، از آنچنان اهمیتی برخوردار است که سه مورد از مؤلفه‌های کارآفرینانه‌ای که توسط دیده‌بان جهانی کارآفرینی^۱ در ارتباط با وضعیت کارآفرینی جوامع گزارش می‌شود، در ارتباط با آن است، که عبارت‌اند از: آموزش کارآفرینی در دوران مدرسه^۲، آموزش کارآفرینی بعد از دوران مدرسه^۳، و انتقال تحقیق و توسعه^۴.

بررسی وضعیت نظام دانش و اطلاعاتی ایران در حوزه کارآفرینی بر اساس شاخص دیده‌بان جهانی کارآفرینی، حاکی از رتبه ۲۶ ایران در زمینه سطح آموزش‌های مرتبط با کارآفرینی در دوره ابتدایی و متوسطه در میان ۵۴ کشور عضو در سال ۲۰۲۰، و رتبه ۵۰ ایران در زمینه سطح آموزش‌های مرتبط با کارآفرینی در دانشگاه‌ها است. در زمینه سطح انتقال تحقیق و توسعه^۵ نیز ایران پایین‌تر از همه کشورهای عضو قرار گرفته است (GEM Report, 2020).

تجربیات پاسخ‌گویان ما عمدتاً از صحت این نتایج پشتیبانی می‌کرد. به‌عنوان مثال آن‌ها عموماً از عدم دسترسی به مشاورین کسب‌وکار در مراحل اولیه گرایش به کارآفرینی رنج می‌بردند و همین امر بعضاً باعث وارد آمدن هزینه‌های زیادی در ادامه مسیر و سردرگمی آن‌ها شده بود. به‌عنوان مثال:

1. Global Entrepreneurship Monitor

۲- آموزش کارآفرینی در دوران مدرسه به میزان آموزش مهارت‌های مرتبط با ایجاد یا مدیریت کسب‌وکارهای کوچک و متوسط در دوران مدرسه اشاره می‌کند، اعم از ابتدایی و دبیرستان (گزارش پایش دیده‌بان جهانی کارآفرینی، ۱۳۹۷).

۳- آموزش کارآفرینی بعد از دوران مدرسه نیز به میزان آموزش‌های مرتبط با مهارت‌های ایجاد یا مدیریت کسب‌وکارهای کوچک و متوسط در دانشگاه و مدارس کسب‌وکار، اشاره می‌کند (پایش دیده‌بان جهانی کارآفرینی، ۱۳۹۷).

۴- انتقال تحقیق و توسعه نیز اشاره دارد به میزان تحقیق و توسعه‌ای که به فرصت‌های تجاری منتهی شده و در دسترس کسب‌وکارها قرار می‌گیرد (پایش دیده‌بان جهانی کارآفرینی، ۱۳۹۷).

5. R&D

توسعه یافتگی انسانی و کارآفرینی: بررسی منابع...، شعبانزاده و عالی‌زاد | ۷۳

«من دو بار اولی که دام‌هام مردن به این دلیل بود که فوت‌وفن کارو نمیدونستم. اون موقع تو شهر ما جهاد هیچ فعالیت خاصی نداشت و فقط مجوز می‌داد. الآن بهتر شده، شنیدم دوره پرورش طیور گذاشتن^۱».

«آموزش فنی و حرفه‌ای» و «آموزش خلاقیت‌محور» از لوازمات اصلی شکل‌گیری ایده کارآفرینی و ایجاد انگیزه در میان پاسخگویان بود. به عنوان نمونه:

«اولش خیلی سخت بود. دوست داری یه کاری بکنی، یه سری چیزا هم تو سرت هست ولی کسی نیست بهت بگه چی کجا و کی جواب میده. آدم میترسه جلو بره^۲».

از سوی دیگر «امکان دسترسی به تجارب کارآفرینی دیگران» از لوازمات دیگر قبض و بسط قابلیت کارآفرینی در مرحله اول شکل‌گیری این ایده در افراد بود.

«تو بازاری که دست زیاده و تغییرات زیاده، آگه بی‌گدار به آب بزنی همه چیت رو می‌بازی. و چون خیلی‌ها به اطلاعات لازم برای کار و کاسبی سودآور دسترسی ندارن، ترجیح میدن یه جا زیردست باشن و یه حقوق ثابتی بگیرن ولی استرس در خطر افتادن سرمایه شون رو نداشته باشن^۳».

از طرفی دیگر وقتی از پاسخ‌گویان در مورد استفاده از اندوخته‌های آنان در زمان تحصیل در فعالیت کنونی‌شان و نقش آموزش‌های حین تحصیل در روند ایده پردازی آن‌ها پرسیدیم، پاسخ‌ها ناامید‌کننده‌تر شد. به عنوان مثال:

«محیط علمی ما کارآفرین‌پرور نیست، خلاقیت‌پرور نیست. فقط ناچاری یه سری مفاهیم رو حفظ کنی و هیچ‌وقت با کاربرد عملی شون تو صنعت آشنا نمیشی. تو دوران کارشناسی ۱۸ واحد عملی تو دانشگاه پاس کردم، اونم با نمره بالای ۱۸، ولی کلاً سه بار بیشتر آزمایشگاه نرفتیم... من همش دوست داشتم خط

۱-۴۲ ساله، مؤسس شرکت دام و طیور

۲-۴۱ ساله، تولیدی پوشاک

۳-۴۶ ساله، پخش ابزار ساختمانی

تولید به کارخونه رواز نزدیک بینم ولی هیچ وقت جور نشد. آخرشم رشته‌ام رو عوض کردم^۱».

هنجارها و باورهای اجتماعی به منزله سومین مرجع قبض و بسط قابلیت کارآفرینی رویکردهای اجتماعی و ارزش‌های حاکم بر یک جامعه، شاید به طور مستقیم در تحقق یک کسب و کار اقتصادی موفق مؤثر نباشند، اما یافته‌های پژوهش به شدت از تأثیر ارزش‌ها و خرده‌فرهنگ‌های پیرامون پاسخ‌گویان، بر تصمیمات اقتصادی آن‌ها و میل آن‌ها به دنبال نمودن عزم خود، به خصوص در مراحل اولیه تصمیم به ایجاد کسب و کار، حاکی بود. ادراکات مثبت یا منفی نسبت به کارآفرینی در جامعه پیرامونی و تأکید افراطی بر یکی از دو سبک زندگی کارمندی-کارآفرینی از جمله مهم‌ترین فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌روی پاسخ‌گویان ما، در این مرحله بود. به عنوان نمونه:

«پدرم همیشه می‌گفت: آدم دو قرون پول در بیاره ولی آقا بالا سر نداشته باشه، شرف داره به اینکه واسه چندرغاز به صد تا تازه به دوران رسیده جواب پس بده... من الآن راضی‌ام از کار خودم. بالا پایین زیاد داشتم ولی مستقل بودم^۲».

«ارزش‌های اجتماعی حاکم بر ماهیت کار» نیز بر میل به کارآفرینی در پاسخ‌گویان تأثیر داشت. در بعضی موارد دیده شد که در فضای اطراف پاسخ‌گویان ما از کسب و کارهای خانگی و مشاغل یدی با القابی همچون «حمالی»، «کاسب‌کاری» و «بازاری جماعت» و یا به شکل ضمنی با نگرش‌های منفی یادشده است. به عنوان نمونه:

«ولی مامانم همش می‌گفت برو درس بخون یه چی بشی تا مثل من تو خونه حمالی نکنی^۳».

از سوی دیگر، پاسخ‌گوییانی که در پیرامون آن‌ها کارآفرینان از «منزلت اجتماعی»

۱- ۲۹ ساله، مؤسس استارت اپ اینترنتی

۲- ۳۸ ساله، پرورش شترمرغ

۳- ۴۵ ساله، زن، تولیدی پوشاک

بالا‌تری برخوردار بودند، میل بیشتری به کارآفرینی از خود نشان داده‌اند.

«الآن پسرای من کار فیزیکی رو حمالی میدونن. همه دوست دارن پشت میز نشین بشن و دست به سیاه و سفید نزنن. نمیدونم از کی اینجوری شد! ولی دوران ما این جور نبود. مرد باث نون بازوش رو می‌خورد و خلیم شرف داشت تو جامعه. الان طرف نمیکه کاسبم، میکه شغل آزاد داره! عارش میاد مثلاً بگه لوله کشه!»

مرحله دوم: شروع و ایجاد کسب‌وکار

اکثر کارآفرینانی که در این پژوهش شرکت کرده بودند (۱۴ مورد)، از سال‌های پایانی تحصیل و بلافاصله پس از فراغت از تحصیل، به عنوان زمان شروع ایده پردازی و علاقه به کارآفرینی یاد می‌کردند. این در حالی است که بسیاری از آن‌ها در رشته تحصیلی موردنظر خود دست به نوآوری و کارآفرینی نزده بودند و از زمان شروع ایده پردازی آن‌ها (مرحله اول) تا زمان شروع یک کسب‌وکار سودده (مرحله دوم)، مدت نسبتاً زیادی گذشته بود. اغلب کارآفرینان نوپا در ایران در گروه سنی ۲۵ تا ۳۴ سال قرار دارند. پس‌ازاین گروه، گروه بعدی که بیشترین مشارکت را در کارآفرینی نوپا داشته‌اند، گروه سنی ۳۵ تا ۴۴ سال هستند. در نهایت گروه سنی ۱۸ تا ۲۴ سال و ۵۵ تا ۶۴ بیشترین فراوانی را داشته‌اند (گزارش دیده‌بان جهانی کارآفرینی، ۱۳۹۷). یافته‌های پژوهش حاضر نیز گویای این بوده است که الگوی سنی مشارکت در کارآفرینی و منابع و موانع پیش‌روی پاسخگویان در مرحله اول (زمان شروع ایده پردازی برای ایجاد یک کسب‌وکار کوچک)، به نسبت مرحله دوم (تحقق کسب‌وکار)، بسیار متفاوت بوده است. در ادامه به بررسی مهم‌ترین منابع آزادی و ناآزادی در روند شروع کسب‌وکار، بر اساس تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان در این پژوهش، می‌پردازیم.

دولت و بازار به منزله چهارمین مرجع قبض و بسط قابلیت کارآفرینی

دولت در لحظه ورود فرد علاقه‌مند به کارآفرینی به بازار، در دو زمینه اصلی دخالت مؤثر دارد: فرآیند اخذ جواز تأسیس و فرآیند دریافت اعتبار مالی. از جمله مهم‌ترین موانع و محدودیت‌هایی که کارآفرینان و متقاضیان ایجاد فعالیت‌های صنعتی برای اخذ جواز تأسیس با آن مواجه بوده‌اند، تغییر دائمی ضوابط و شرایط صدور جواز تأسیس است که موجب سردرگمی متقاضیان شده بود. به عنوان نمونه:

«من اول می‌خواستم تو روستای پدری‌مون کارمو شروع کنم. خیلی هم اونجا دنبال زمین گشتم. بعد هر جا رو که پیدا می‌کردم می‌گفتن اینجا مسکونه. از اون طرف هم هر روز تو اداره صنایع به قانون جدید وضع میشه. تا میای خودتو با قانون قبلی وقف بدی، بند جدید اضافه میشه^۱».

یکی دیگر از محدودیت‌هایی که در این مرحله برای متقاضیان ایجاد شده بود، لزوم رعایت مقررات و استانداردهای اجباری است. به عنوان مثال:

«بسیاری از استانداردهایی که وزارت صنایع برای دریافت مجوز تأسیس وضع نموده متناسب با وضعیت و شرایط کشورهای صنعتی و پیشرفته‌ست. داشتن چنین استانداردهایی با توجه به شرایط اقتصادی عملاً غیرممکنه. دولت بدون در نظر گرفتن این وضعیت مالک اون کسب‌وکار رو مجبور به رعایت چنین استانداردهایی میکنه و از طریق ناظران خودش اون‌ها رو تحت فشار میندازه. اتفاقی که اینجا میوفته آینه که، چون در اکثر موارد این صنایع نمی‌توانند این استانداردها رو رعایت کنند، مدیر مربوطه مجبور میشه برای جلوگیری از بستن واحد تولیدی‌ش نظر مأمور مربوطه رو به هر شکلی که میتونه جلب کنه تا از عدم رعایت استانداردها چشم‌پوشی کنه و همین امر باعث میشه هم هزینه‌های واحد تولیدی بیشتر بشه و هم فساد ایجاد میکنه^۲».

۱- ۳۸ ساله، پرورش‌دهنده شترمرغ

۲- ۵۸ ساله، پرورش‌دهنده بلدرچین

یکی دیگر از سیاست‌های اقتصادی دولت که نقش بسزایی در شروع موفقیت‌آمیز یک کسب‌وکار دارد، شرایط تأمین اعتبار مالی پروژه است. به عنوان نمونه:

«تسهیلات رو همه رو به دفعه نمیدن. یکی از شروط پرداخت تسهیلات اعتباری به متقاضی آینه که فرد باید حدود ۳۰ درصد از پروژه رو جلو برده باشه. این معنیش آینه که متقاضی باید سرمایه موردنیاز برای پیشرفت ۳۰ درصد فعالیت را داشته باشه... حالا با توجه به اینکه اکثر کارآفرینان و مدیران صنایع کوچک فاقد چنین سرمایه‌ای برای راه‌اندازی اولیه هستند، عملاً از دریافت تسهیلات اعتباری بانکی محروم میشن»^۱.

از سوی دیگر، عدم تمایزگذاری مطلوب سیستم بانکی در پرداخت تسهیلات بین صنایع کوچک و بزرگ، سبب تضعیف شدید کسب‌وکارهای کوچک و زودبازده می‌شود. چنین حالتی سبب شده که صنایع کوچک، با توجه به ویژگی‌هایی که دارند، نسبت به صنایع بزرگ در موقعیت بدتر و ضعیف‌تری در کسب تسهیلات بانکی قرار بگیرند. به عنوان مثال:

«بینید بانک با شما که می‌خواهی برای یه کارگاه خیاطی با ۵ تا پرسنل اعتبار بگیري، همون برخوردی رو میکنه که با یک واحد بزرگ صنعتی با ۵۰۰ تا کارگر»^۲.

بنابراین، مهم‌ترین ابزار دولت (یعنی قانون‌گذاری) در این عرصه، می‌تواند نقشی همچون شمشیر دو لبه داشته باشد. اگر درست به کار گرفته شود بسترها و شرایط فعالیت و رقابت در عرصه اقتصادی را تسهیل و مهیا می‌کند و اگر به نادرستی به کار گرفته شود، می‌تواند به عنوان مانع اصلی برای علاقه‌مندان به کارآفرینی عمل کند. «فضای حاکم بر بازار» و «بروکراسی پیچیده و دست و پاگیر» نیز، به عنوان منابع دیگر آزادی و ناآزادی

۱- ۴۴ ساله، تولیدکننده سیمان

۲- ۳۷ ساله، زن، مؤسس بنگاه خدمات نظافتی

پیش‌روی پاسخگویان در این مرحله شناسایی شد. رکود بازار کار و فضای ملتهب اقتصاد کلان، به ویژه در دهه نود، و پیشی گرفتن فضای دلالی به نسبت تولید و کارآفرینی، از موارد گلایه پاسخگویان بود. به عنوان نمونه:

«این میزان سود برای فعالیت‌های صنعتی بالاست... سودآوری صنایع کوچک با توجه به محدودیت بازار کمه. دولت نباید نرخ بازگشت سرمایه تو صنایع بزرگ رو، به صنایع کوچیک تعمیم بده»^۱.

«یکی از بزرگترین معضلات من اولم کارم این بود که با اینکه طرح توجیهی اقتصادی بسیار خوب و جدیدی داشتم اما چون سرمایه کافی نداشتم، لازم بود یه سرمایه‌گذار خوب جذب کنم. زمان شروع کار من (نیمه دهه ۸۰) مصادف شده بود با زمانی که نرخ سود بانکی خیلی بالا بود. حجم واردات هم تو حوزه ما وحشتناک! عملاً واسه هیشکی به صرفه نبود سرمایه‌ش رو بیاره تو بازار. یعنی هیچ تضمینی برای برگشت سرمایه وجود نداشت»^۲.

بروکراسی پیچیده و عدم هماهنگی میان سازمان‌های دولتی صدور مجوز و تسهیل کسب‌وکار، به‌سان یک منبع ناآزادی اقتصادی دیگر، بر چالش‌های کارآفرینان در این مرحله می‌افزود. به‌عنوان مثال:

«صمت مقرراتی وضع می‌کنه که با مقررات وزارت بهداشت همخوانی نداره؛ یا یک مقرراتی را وزارت کار وضع می‌کنه که با مقررات صمت همخوانی نداره. به‌عنوان مثال، الان وزارتخانه‌های «صمت»، «کار» و «بهداشت» هر کدوم وضعیت انرژی، ایمنی و بهداشت کارگاه رو «جداگانه» بازرسی می‌کنن؛ یعنی من تولیدکننده باید هر روز پاسخگوی بازرسان دستگاه‌ها برای بازرسی باشم»^۳.

۱- ۳۸ ساله، مؤسس کارگاه کابینت سازی

۲- ۳۲ ساله، پیمانکاری ساختمان

۳- ۴۳ ساله، مؤسس شرکت پخش مواد غذایی

مرحله سوم: تداوم و گسترش کسب و کار

یافته‌های ما پیرامون فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌روی کارآفرینان بعد از راه‌اندازی بنگاه و زمانی که آن‌ها قصد گسترش کسب و کار خود را داشتند، نشان می‌دهد که این افراد به نسبت دو مرحله قبلی از امکانات و آزادی‌های بیشتری بهره‌مند بودند و بعضاً علیرغم تداوم چالش‌های ذکرشده در دو مرحله قبلی، پاسخ‌دهندگان شانس بیشتری برای غلبه بر چالش‌های فراروی‌شان در اختیار داشته‌اند. در این مرحله پاسخ‌گویان از امکانات مادی بیشتر و روابط اجتماعی و اطلاعات جامع‌تری نسبت به فضای بازار و مختصات آن برخوردار بوده و بعضاً حتی علیرغم وجود موانع قانونی، توانسته بودند شرایط مدنظر خود را در کسب و کارشان محقق سازند.

«خب مشکلات همیشه هست، ولی تجربه‌ت که تو بازار زیاد باشه، دیگه یاد می‌گیری چه جور مشکلات دور بزنی»^۱.

بررسی مصاحبه‌ها، حسب فراوانی، نشان می‌داد که در این مرحله نیز، دولت و بازار بازیگر اصلی خلق منابع آزادی و ناآزادی بوده‌اند. از جمله مواردی که گویای نقش دولت و سیاست‌های آن در توسعه کسب و کارهاست و در میان مصاحبه‌ها نیز از فراوانی برخوردار بود، می‌توان به «تعیین شرایط صادرات و واردات» و «اخذ مالیات و عوارض» اشاره نمود. به عنوان نمونه:

«در طول یک سال مگه ما چقد در میاریم که هم پول مالیات بدیم، هم عوارض، هم آب و برق و گاز آزاد و حق بیمه کارگر و اجاره مغازه و ...»^۲.

«بر اساس قانون فعلی مالیات، کوچکی یا بزرگی بنگاه و تجاری، بازرگانی یا تولیدی بودن فعالیت اصلاً مورد توجه قرار نمی‌گیره. قاعداً وقتی چنین تمایزی رو قائل نشن و امتیازی به کارهای تولیدی ندن، قطعاً کسی هم میل به وارد شدن تو حیطه پر ریسک تولید رو نداره»^۳.

۱- ۴۶ ساله، پخش ابزار ساختمانی

۲- ۵۸ ساله، پرورش دهنده ماهی

۳- پرورش دهنده بلدرچین

شخصیت؛ عمیق‌ترین و پیچیده‌ترین مرجع قبض و بسط قابلیت کارآفرینی

آخرین مرجع قبض و بسط قابلیت کارآفرینی، که بسان یک منبع بالقوه آزادی و ناآزادی در مسیر تحقق قابلیت کارآفرینی در میان پاسخگویان عمل نموده است، عنصر شخصیت است. به دو دلیل، فرصت‌ها و موانع شخصیتی، در انتهای گزارش داده‌های مستخرج پژوهش (و پس از پایان هر سه مرحله) مورد اشاره قرار گرفته‌اند: (۱) این منبع از آزادی و ناآزادی در مسیر زندگی یک کارآفرین، گرچه به‌ظاهر مؤلفه‌ای کاملاً درونی و فردی است، اما شواهد نشان می‌داد که نحوه ظهور و بروز عناصر شخصیتی، با شرایط اجتماعی پیرامونی افراد، ارتباط مستقیم دارد؛ (۲) ویژگی‌های شخصیتی در هر سه مرحله زندگی شخص کارآفرین، نقش مؤثری ایفا نموده و بعضاً در تقابل مستقیم با سایر منابع آزادی و ناآزادی قرار گرفته و مسیر زندگی فرد را دست‌خوش تغییر نموده‌اند.

ازجمله استراتژیک‌ترین توانمندی‌های شخصیتی پاسخ‌گویان ما که به‌طور آشکار یا ضمنی به آن در مصاحبه اشاره می‌شد، «توانایی تغییر» و انعطاف‌پذیری هوشمندانه آن‌ها هنگام روبه‌رو شدن با چالش‌ها و متناسب با نیازهای بازار بود. این افراد فرصت‌های پیرامون خود را به خوبی شناسایی می‌کردند و برای امتحان کردن آن‌ها از شهامت فراوان و ریسک‌پذیری منطقی^۱ برخوردار بودند، بازخوردهای بازار را با آغوش باز دریافت می‌کردند و از آمادگی و انعطاف زیادی برای جرح و تعدیل طرح‌های خود به منظور رسیدن به کارآیی و بهره‌وری بیشتر برخوردار بودند. به‌عنوان مثال:

«من سه بار کل دام‌هام مریض شدن و مردن. ولی هیچ‌وقت ناامید نشدم.

خانواده‌ام واقعاً ازم حمایت کردن. خودمم آدمی نبودم که وا بده یا ناامید شه. هر

بار که نقصی تو کارم پیش می‌ومد فکر می‌کردم که مشکل از کجاست و تا پیداش

نمی‌کردم و برنامه‌ریزی نمی‌کردم براش، شباً خونه نمی‌رفتم^۲».

از سوی دیگر، این پذیرش تغییرات و دگرگونی‌ها، عموماً با «سخت‌کوشی»ها و

«جاه‌طلبی»های فراوان آمیخته شده بود. به عنوان نمونه:

1. Moderate risk taking

«کاسبی ینی تلاش! ینی از رو نرفتن... و از اون طرفم منعطف بودن. آدمایی که یه دنده‌ن به درد این کار نمیخورن»^۱.

«من از بیست‌سالگی تو بازار بودم. همه جور پادویی کردم. اولش کارگاه کفش داشتم... بعد که جنسای چینی ریخت تو بازار کار ما کساد شد... بعد کارگاه رو فرختم زدم تو کار خرید و فروش سکه. اونم بد نبود، هنوزم تو کارش هستم، ولی خب بالآخره هرچی باشه دلالی بود و توفک و فامیل خویت نداشتو خانومم همش باهاش مشکل داشت. آخرش به این نتیجه رسیدم که مردم تو هر چیزی صرفه‌جویی کنن واسه شکمشون دست و دلبازن»^۲.

این اصل معروف که «یک فرد کارآفرین به دنیا نمی‌آید، بلکه به کارآفرین تبدیل می‌شود» به انحاء مختلف در خلال مصاحبه‌های ما بر ساخت شد. در واقع این افراد مدام در جستجوی فعال ایجاد تغییر بودند و نه منتظر پذیرش تغییر. به عنوان نمونه:

«من اول کارم مرغ گوشتی پروار می‌کردم. بعد کم‌کم که با طیور دیگه آشنا شدم رفتم سراغ پرنده‌های بزرگ‌تر. چون هم گوشتشون گرون تر بود و هم دیدم که در بیماری‌ها و سرما مقاوم‌ترن»^۳.

«من وقتی شوهرم فوت کرد باید خرج دو تا بچه رو می‌دادم. از اینور اونور یه کمکایی می‌شد ولی من آدم صدقه گرفتن و... نبودم. همون موقع هم که شوهرم زنده بود خیاطی می‌کردم و تازه از اونم دوست نداشتم پول بگیرم. اوایل تو خونه کار می‌کردم... بعد که روابطم بیشتر شده دیدم خیلی‌ها مثل من بیوه هستن و با ماشین کار میکنن و... یه سری خانوم‌ها و دخترها رو آوردم پیش خودم و سعی کردم تعداد سفارش‌های بیشتری قبول کنم... خودمم بالا سرشون موندم تا دستشون راه بیوفته. الان درآمدمون از زمان زنده بودن شوهر خدا بیامرزیم بیشتره»^۴.

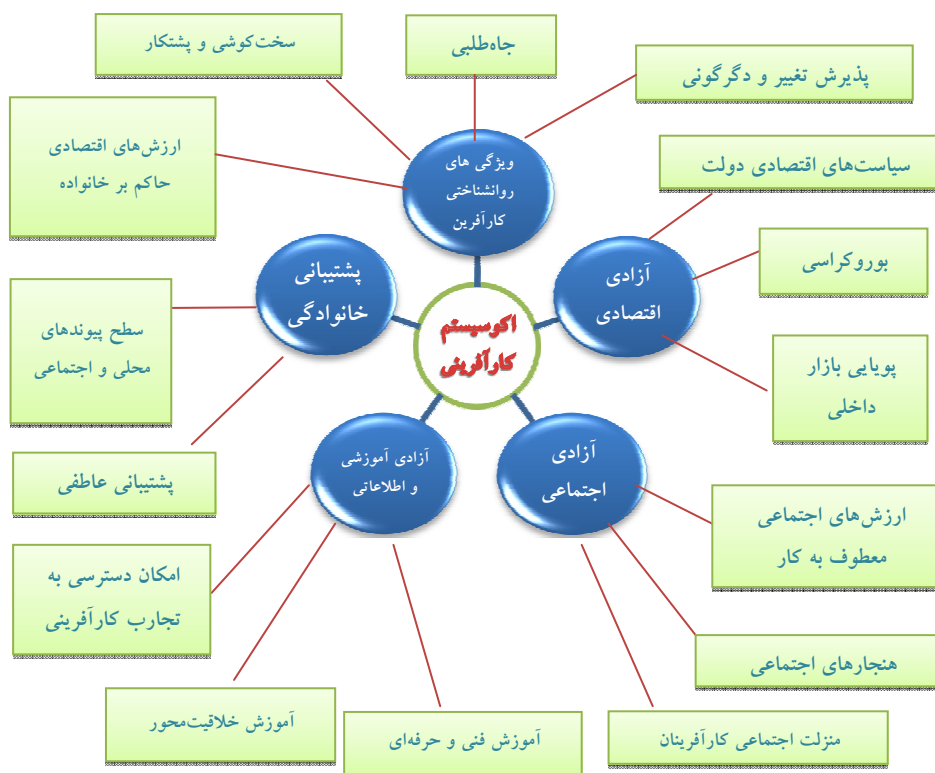
۱- ۳۷ ساله، زن، مؤسس بنگاه خدمات نظافتی

۲- ۴۳ ساله، مؤسس شرکت پخش مواد غذایی

۳- ۳۸ ساله، پرورش شترمرغ

۴- ۳۳ ساله، زن، کارگاه خیاطی

در شکل ذیل چکیده یافته‌های پژوهش در سه سطح مضامین پایه (پانزده مورد)، مضامین سازمان دهنده (پنج مورد) و مضمون فراگیر (یک مورد)، در قالب یک شبکه مضامین نمایش داده شده است.

شکل ۱- چکیده یافته‌های پژوهش در قالب شبکه مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

حدود سه دهه از نهادینه شدن رویکرد توسعه انسانی در ادبیات نوین توسعه‌یافتگی می‌گذرد. در طی این سه دهه، سازمان ملل متحد هر ساله در گزارشی به بررسی وضعیت توسعه‌یافتگی انسانی در کشورهای عضو می‌پردازد. این گزارش‌ها با اقتباس از نظریات اندیشمندان توسعه انسانی، به ویژه محبوب‌الحق و آمارتیا سن، شاخصی کمی از مفهوم توسعه انسانی تولید نموده و آن را با تجمیع سه مؤلفه اصلی «وضعیت درآمدی شهروندان»، «کیفیت نظام آموزشی» و «کیفیت نظام درمانی جامعه» بازتاب می‌دهد. جامعه توسعه‌یافته در رویکرد توسعه انسانی، جامعه‌ای است که شهروندان آن از آزادی‌ها و فرصت‌های لازم برای تبدیل قابلیت‌های بالقوه خود به قابلیت‌های تحقق‌یافته، و در نهایت از سطح بالایی از توانمندی برای دنبال کردن سبک زندگی موردعلاقه خود، برخوردار باشند.

بدین منظور ما در این پژوهش برای اینکه بتوانیم شناختی عمیق‌تر از وضعیت توسعه‌یافتگی انسانی در جامعه ایران داشته باشیم، قابلیت کارآفرینی و تجربه زیسته کارآفرینان و امکان‌ها و امتناع‌هایی که این افراد در مسیر خلق تا گسترش کسب‌وکار موردنظر خود دنبال می‌کنند را، به مثابه قالب و برشی خرد برای تحلیل وضعیت بزرگ‌تر سطح توانمندی و فرصت‌های در اختیار شهروندی و سرانجام توصیف وضعیت کیفی توسعه‌یافتگی انسانی در جامعه ایران قرار داده‌ایم.

بر طبق رویکرد توانمندی و بر اساس دیدگاه‌های شومپتر، کارآفرینی و میل به تولید و نوآوری یک قابلیت بالقوه^۱ در افراد است. بنابراین اگر برای یک شهروند یا گروهی از شهروندان کارآفرینی ارزشمند^۲ تلقی شود و آن‌ها به دنبال بروز و پرورش این قابلیت یا گسترش و بسط آن و ایجاد بنگاه‌های کارآفرینی گام بردارند، در واقع در مسیر دستیابی به یک قابلیت حقیقی^۳ و تبدیل پتانسیل‌های بالقوه خود به قابلیت‌های بروزیافته و افزایش

1. potential functioning
2. valued
3. actual functioning

ظرفیت^۱ گام برداشته‌اند. در این مسیر این شهروندان بی‌گمان از امکانات و فرصت‌هایی بهره‌برده‌اند و با چالش‌ها و موانعی روبه‌رو بوده‌اند، که بر طبق دیدگاه‌های آمارتیا سن در رویکرد «توسعه به مثابه آزادی» ما در این پژوهش از آن‌ها با عنوان «منابع آزادی و ناآزادی» یاد نموده‌ایم.

یافته‌های پژوهش نشان داد که در ایران پنج مؤلفه اصلی در مسیر تبدیل قابلیت کارآفرینی به خلق بنگاه‌های کسب‌وکار نقش اساسی دارند، که عبارت‌اند از: نهاد خانواده، دولت و بازار، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، نهاد آموزش و ویژگی‌های شخصیتی فرد جویای کارآفرینی. هر کدام از این مؤلفه‌ها می‌توانند به نحوی بر قبض و بسط قابلیت بالقوه کارآفرینی در افراد جویای کارآفرینی مؤثر باشند. با استناد به دیدگاه‌های آمارتیا سن، این مؤلفه‌ها می‌توانند با کارکرد مثبت یا منفی خود به مثابه یک منبع آزادی یا ناآزادی، پیش‌روی شهروندانی باشند که به دنبال تبدیل یک قابلیت بالقوه به یک قابلیت حقیقی در جامعه ایران هستند.

این برش خرد از جامعه ایران گویای آن است که برای درک کلان روایت توسعه‌یافتگی انسانی جامعه، تنها مراجعه به ارقام توصیفی پیرامون بهبود وضعیت درآمدی و سرانه آموزشی و بهداشتی کافی نیست. هرچند این پژوهش در مقام ارزیابی وضعیت توسعه‌یافتگی انسانی جامعه ایران نبوده است، اما تشریح وضعیت افراد جویای کارآفرینی، از دریچه بررسی وضعیت تحقق‌پذیری قابلیت‌های بالقوه شهروندی، نشان داد که شاخص‌های کمی گویای بهبود وضعیت توسعه انسانی در ایران معاصر، به تنهایی قادر به توضیح واقعیت عمیق لایه‌های زیرین جامعه نیستند.

توصیه‌های سیاستی پژوهش

۱- ایجاد ثبات اقتصادی و اعمال سیاست‌های تشویقی: مهم‌ترین و اولین گام

برای بهبود محیط کسب‌وکار، ایجاد ثبات اقتصادی در سطح کلان و جلوگیری دولت از ایجاد تغییرات ناگهانی و غافلگیرکننده در قوانین و مقررات فضای کسب‌وکار ازجمله تعرفه‌های واردات و ممنوعیت‌های ناگهانی و رویه‌های اجرایی و آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های صادره از طرف وزارتخانه‌ها، بانک مرکزی و گمرک است. برای تحریک کارآفرینان به نوآوری و نقش‌آفرینی بیشتر در اقتصاد، باید سیاست‌های تشویقی در سطح ملی و منطقه‌ای لحاظ شود؛ از سیاست‌های آموزشی و سلامتی و مقرراتی در سطح ملی تا سیاست‌های تشویقی رقابتی و مالیاتی استانی، همگی باید به گونه‌ای تدوین شود که محرک کارآفرینی و نوآوری باشند. از سوی دیگر ثبات اقتصادی از طریق هدایت اعتبارات بانکی به سمت راه‌اندازی کسب‌وکارها و نظام تأمین مالی خطرپذیر توزیع‌شده در سطح کشور و همچنین هدایت ثروتمندان به سمت سرمایه‌گذاری در پروژه‌های نوآورانه از توصیه‌های مهم این بخش است.

۲- مقررات زدایی و ایجاد نظام اعتبارسنجی: یکی از مهم‌ترین چالش‌های ایجاد کسب‌وکار در کشور، وجود انبوهی از مقررات و موانع قانونی و حقوقی ازجمله مجوزهای زمان‌بر و بعضاً نامربوط در مسیر ایجاد یک بنگاه کسب‌وکار است. یکی از روش‌های تسهیل این سازوکارهای قانونی، شناسایی، احصا و زدودن بخش نادرستی انبوه این مقررات و مجوزها و ایجاد یک نظام اعتبارسنجی عادلانه به منظور مقررات‌زدایی در این حوزه است. ایجاد یک نظام اعتبارسنجی از کژگزینی و کژمنشی در انتخاب واجدان شرایط برای دریافت مجوزهای قانونی، تسهیلات مالی و اعطای انواع وام‌ها جلوگیری خواهد نمود. این نظام اعتبارسنجی می‌تواند همه معیارهای لازم برای ارزیابی یک کسب‌وکار مانند پیشینه مؤسسان، سابقه بازپرداخت، میزان فروش و غیره را لحاظ نماید و از درخواست‌های پرچالش در این حوزه همچون اخذ انبوهی از مدارک غیر مرتبط، تضامین و وثایق سنگین و در نهایت تصمیم‌گیری توسط کارشناسان بانک جلوگیری کند.

۳- ایجاد مدارس کارآفرینی: مدارس کارآفرینی در دنیا به عنوان مراکز آموزش و پرورش کارآفرینان و توسعه کسب‌وکارهای نوآورانه، نقش مهمی در پیشبرد اقتصادی و

اجتماعی جوامع بازی می‌کنند. مدارس کارآفرینی با آموزش مهارت‌های کسب‌وکار و ارائه منابع و پشتیبانی‌های لازم، به افراد کمک می‌کنند تا توانمندی‌های خود را در زمینه کسب‌وکار توسعه دهند. این توانمندسازی، افراد و جوامع را بهبود می‌بخشد و به آن‌ها امکان ایجاد تغییر و بهبود شرایط زندگی خود را می‌دهد. این مدارس به دانش‌آموزان اصول کارآفرینی، تحلیل و بهره‌برداری از فرصت‌های کسب‌وکار، مهارت‌های مدیریتی و بازاریابی، مدیریت مالی و سایر مهارت‌های مربوط به کسب‌وکار را آموزش می‌دهند.

۴- ترویج فرهنگ کارآفرینی و نوآوری در جامعه: با ترویج فرهنگ کارآفرینی و نوآوری، کارآفرینان می‌توانند به تغییر نگرش‌های اجتماعی نسبت به کارآفرینی در جامعه کمک کنند و افراد بیشتری را تشویق نمایند تا رؤیاهای خود را دنبال کنند. در این بخش، سیاست‌های دولتی باید به سمت ارتقای منزلت اجتماعی کارآفرینان در جامعه حرکت نماید. در این راستا اتخاذ روش‌هایی همچون ایجاد یک سیستم مالکیت فکری کارآمد، علاوه بر اینکه باعث می‌شود نوآوران و کارآفرینان با اطمینان بیشتری اقدام به طرح ایده‌های خود نمایند، سبب می‌شود تا ارزش‌های کارآفرینانه و نوآوارانه در جامعه پاسداری شده و خانواده‌ها میل بیشتری به سوق دادن فرزندان خود به فضای کسب‌وکار داشته باشند.

ORCID

Iman Shabanzadeh

<https://orcid.org/0000-0003-4402-8067>

Esmail Aalizad

<https://orcid.org/0000-0002-33754832>

منابع

- آراستی، هرا، غلامی، منیره (۱۳۸۹). «علل شکست کارآفرینان در ایران». مجله توسعه کارآفرینی، دوره سوم، شماره ۳.
- ازکیا، مصطفی، غفاری، غلامرضا (۱۳۹۷). جامعه‌شناسی توسعه. تهران: دفتر پژوهش‌های موسسه کیهان.
- پیترز، جان ندروین (۱۳۹۴). نظریه توسعه. تهران: گل آذین.
- تاکی، الهام، رضایی‌زاده، مرتضی، نوتاش، هادی (۱۳۹۷). «شناسایی شایستگی‌های بازدارنده پایداری کارآفرینان کسب‌وکارهای کوچک و متوسط (مورد مطالعه: کسب‌وکارهای فعال در صنایع غذایی)». مجله توسعه کارآفرینی. شماره ۴۳.
- دانایی‌فرد، حسن (۱۳۸۱). «نقش دولت در ارتقای کارآفرینی: رویکرد تطبیقی». مجله مدیریت و توسعه، شماره ۱۳.
- دانایی‌فرد، حسن، فروهی، مهشید، صالحی، علی (۱۳۸۶). «ارتقا کارآفرینی در ایران: تحلیلی بر نقش دولت». فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۴۲.
- سن، آمارتیا (۱۳۹۴). توسعه به مثابه آزادی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- صادقی، حسین، عبداللهی حق، سولماز، عبدالله زاده، لیلا (۱۳۸۶). «توسعه انسانی در ایران». فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۴.
- مدنی، سعید (۱۳۹۶). وضعیت توسعه انسانی در ایران: آسیب‌پذیری و تاب‌آوری. تهران: پارسه.
- هیسریچ، رابرت دی، پیترز، مایکل پی (۱۳۸۳). کارآفرینی. ترجمه سید علیرضا فیض بخش و حمیدرضا تقی‌یاری. تهران: انتشارات علمی دانشگاه صنعتی شریف.
- Balaceanu, C. & Apostol, D. (2013). The Concept of Entrepreneurship Through Human Development Paradigm. *Christian University Bucharest*, vol. 5(1).
- Baumol, W. J. (1968). Entrepreneurship in Economic Theory. *The American Economic Review*.
- Cowen, M. P. & Shenton, R. W. (1996). *Doctrines of Development*. Routledge
- Drucker, P. F. (1985). *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*. New York: Harper Business
- Drucker, P. F. (2008). *The Five Most Important Questions*. San Francisco: Jossey-Bass

- Goulet, D. (1971). The Cruel Choice: A New Concept on the Theory of Development. *Institute of Social Studies*.
- Gries, T. & Naudé, W. (2011). Entrepreneurship and human development: A capability approach. *Journal of Public Economics*. Volume 95, Issues 3–4.
- Haq, M. (1976). *The Poverty Curtain: Choices for the Third World*. Columbia University Press.
- Haq, M. (1996). *Reflections on Human Development*. Oxford University Press.
- Hebert, R. F. & Link, A. N. (1988). In Search of the Meaning of Entrepreneurship. *Small Business Economics*.
- Kirzner, I. (1973). *Competition and Entrepreneurship*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Preston, P. (1996). *Development Theory: An Introduction to the Analysis of Complex Change*. Wiley-Blackwell.
- Boyatzis, R. (1998). *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Schumpeter, Joseph A. (1946). *The Future of Private Enterprise in the Face of Modern Socialistic Tendencies*. Duke University Press.
- Sen, A. (1985). *Commodities and Capabilities*. Oxford University Press.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Oxford University Press. Review in Asia Times.
- Sen, A. (2006). *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. New York.
- Sen, A. (2013). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press.
- Swanson, R.A. & Holton, E.F. (2001). *Foundations of Human Resource Development*. Group west.
- UNDP. (1990). *Human Development Report 1990: Concept and Measurement of Human Development*. Oxford University press.

استناد به این مقاله: شعبان‌زاده، ایمان و عالی‌زاد، اسماعیل. (۱۴۰۳). توسعه یافتگی انسانی و کارآفرینی: بررسی منابع آزادی و ناآزادی در تحقق قابلیت کارآفرینی در ایران در دو دهه اخیر، فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۱۵ (۶۱)، ۴۹-۸۸.

Social Development and Welfare Planning Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.